

De ondraaglijke lichtheid van het bestaan

Van Milan Kundera verscheen eveneens
bij AmbolAnthos *uitgevers*

- De grap* (roman, *Žert*, 1967)
Lachwekkende liefdes (verhalen, *Směšné Lásky*, 1959-1968)
Het leven is elders (roman, *Život je jinde*, 1969)
Afscheidswals (roman, *Valčík na rozloučenou*, 1973)
Het boek van de lach en de vergetelheid
(roman, *Knihá smíchu a zapomnění*, 1978)
Jacques en zijn meester (toneel, *Jacques et son maître*, 1981)
De kunst van de roman (essay, *L'art du roman*, 1986)
Onsterfelijkheid (roman, *Nesmrtelnost*, 1990)
Verraden testamenten (essays, *Les testaments trahis*, 1993)
Traagheid (roman, *La lenteur*, 1995 en 2015)
Identiteit (roman, *L'identité*, 1997)
Onwetendheid (roman, *L'ignorance*, 2001)
Het doek (essay, *Le rideau*, 2005)
Een ontmoeting (essays, 2009)
Over de romankunst (verzamelde essays, 2012)
Het feest der onbeduidendheid (roman, *La fête de l'insignifiance*, 2013)

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van AmbolAnthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Milan Kundera

De ondraaglijke lichtheid
van het bestaan

Vertaald uit het Tsjechisch
door Jana Beranová

AmbolAnthos
Amsterdam

Eerste druk 1985
Zesenvijftigste druk 2019

ISBN 978 90 263 2761 2

© 1984, 1987 Milan Kundera

© 1985 Nederlandse vertaling AmbolAnthos *uitgevers*,
Amsterdam en Jana Beranová

Oorspronkelijke titel *Nesnesitelná lehkost bytí*
(typoscript 1984)

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Milan Kundera

Foto auteur © Roger Viollet / Hollandse Hoogte

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Alle rechten voorbehouden

Iedere bewerking voor film, tv, theater en radio is strikt verboden

All rights reserved

All adaptations for film, tv, theatre and radio are strictly forbidden

Eerste deel

Lichtheid en zwaarte

I

De idee van de eeuwige terugkeer der dingen is raadselachtig en Nietzsche heeft er andere filosofen mee in verlegenheid gebracht: te denken dat alles zich eens zou herhalen zoals we het al hebben beleefd, en dat ook die herhaling eindeloos zou doorgaan! Wat wil deze dwaze mythe zeggen?

De mythe van de eeuwige terugkeer zegt per negatie dat een voor altijd verdwenen nooit meer terugkerend leven op een schaduw lijkt, gewichtloos is, bij voorbaat dood is, en al was het huiveringwekkend, prachtig of verheven, de huiver, de pracht of die verhevenheid zijn van geen betekenis. We kunnen ze voor kennisgeving aan nemen, net als een oorlog tussen twee Afrikaanse staten in de veertiende eeuw, die het gezicht van de wereld niet had veranderd, ondanks het in onbeschrijflijk lijden creperen van driehonderdduizend negers.

Verandert er dan iets aan die oorlog van twee Afrikaanse staten in de veertiende eeuw wanneer die zich ontelbaar herhaalt in de eeuwige terugkeer?

Er verandert wel iets: de oorlog wordt een omhoog stekend blok dat blijft, en de stupiditeit ervan zou onherstelbaar zijn.

Als de Franse Revolutie zich eeuwig zou herhalen, zou de Franse geschiedschrijving minder trots zijn op Robespierre. Maar omdat ze spreekt over iets dat nooit meer terugkomt, zijn de bloedige jaren veranderd in louter woorden, theorieën en discussies, ze zijn lichter geworden dan veren, ze jagen geen schrik aan. Er is een eindeloos verschil tussen de Robespierre die slechts één maal in de geschiedenis voorkomt en een Robespierre die eeuwig terug zou keren om de koppen van de Fransen te laten rollen.

Laten we zeggen dat de gedachte van de eeuwige terugkeer een zeker perspectief betekent waarin de dingen zich anders vertonen dan we die kennen: ze vertonen zich zonder de ver-

zachtende omstandigheid van hun voorbijgaande aard. Deze verzachtende omstandigheid weerhoudt ons namelijk een oordeel uit te spreken. Hoe kun je iets dat voorbijgaat veroordelen? Het avondrood van de ondergang kleurt alles met de bekering van de nostalgie; ook de guillotine.

Onlangs heb ik mezelf betrapt op een ongelooflijk gevoel: ik bladerde in een boek over Hitler en voelde bij enkele foto's ontroering. Ze herinnerden me aan mijn kinderjaren; die vielen in de oorlog; sommige leden van mijn familie kwamen om in Hitlers concentratiekampen; maar wat was hun dood tegenover het feit dat de foto's van Hitler me herinnerden aan de voorbije tijd van mijn leven, een tijd die niet meer terugkeert?

Deze verzoening met Hitler verraadt de diepe morele perversiteit, verbonden met een wereld die in wezen gebaseerd is op het niet bestaan van de terugkeer, want in die wereld is alles bij voorbaat vergeven en dus ook alles cynisch toegestaan.

2

Zou elke seconde van ons leven zich oneindig herhalen, dan zijn we vastgenageld aan de eeuwigheid zoals Jezus Christus aan het kruis. Dat is een verschrikkelijk vooruitzicht. In de wereld van de eeuwige terugkeer rust op elke handeling het gewicht van een ondraaglijke verantwoordelijkheid. Daarom noemde Nietzsche de idee van de eeuwige terugkeer de zwaarste last (das schwerste Gewicht).

Als de eeuwige terugkeer de zwaarste last is, kan ons leven tegen die achtergrond uitkomen in al zijn schitterende lichteheid.

Maar is zwaarte werkelijk verschrikkelijk en lichteheid schitterend?

De zwaarste last breekt ons, laat ons struikelen, drukt ons tegen de grond. Maar in de liefdespoëzie aller tijden verlangt de vrouw ernaar de zware last van het mannenlichaam op het hare te voelen. De zwaarste last is derhalve ook het beeld van de meest intense levensvervulling. Hoe zwaarder de last, des te dichter bij de grond, des te werkelijker en echter is ons leven.

De absolute afwezigheid van een last daarentegen veroorzaakt dat de mens lichter wordt dan lucht, omhoog vliegt, boven de aarde en het aardse bestaan zweeft, slechts voor de helft werkelijk wordt en zijn bewegingen even vrij als zinloos zijn.

Wat moeten we dan kiezen? Zwaarte of lichteheid?

Deze vraag stelde Parmenides zich in de zesde eeuw voor Christus. Hij zag de hele wereld verdeeld in tegenstellingen: licht – duisternis; grofheid – fijnheid; warmte – koude; zijn – niet-zijn. De ene pool van de tegenstelling vond hij positief (licht, warmte, fijnheid, zijn), de andere negatief. Een dergelijk onderscheid in positieve en negatieve polen lijkt mis-

schien kinderlijk eenvoudig. Op één ding na: wat is positief, zwaarte of lichtheid?

Parmenides antwoordde lichtheid is positief, zwaarte negatief.

Had hij gelijk of niet? Dat is de vraag. Zeker is alleen dit: de tegenstelling zwaarte – lichtheid is de geheimzinnigste en dubbelzinnigste van alle tegenstellingen.

3

Ik denk al vele jaren aan Tomas, maar pas in het licht van deze overpeinzing zie ik hem helder voor me. Ik zie hem thuis voor het raam staan, starend over de binnenplaats naar de muren aan de overkant en hij weet niet wat hij doen moet.

Hij had Tereza ongeveer drie weken tevoren voor het eerst ontmoet in een Tsjechisch stadje. Ze waren amper een uur samen geweest. Ze had hem naar het station gebracht en gewacht tot hij de trein instapte. Tien dagen later kwam ze naar hem toe. Nog dezelfde dag vrijden ze met elkaar. 's Nachts kreeg ze koorts en ze bleef de hele week met griep bij hem thuis.

Hij voelde toen een onverklaarbare liefde voor dat vrijwel onbekende meisje; ze leek net een kind dat iemand in een biezen mandje gelegd en met de rivierstroom meegestuurd had, opdat Tomas het er op de oever van zijn bed uit zou vissen.

Ze was een week bij hem gebleven, tot ze weer beter was, en vertrok daarna naar haar stadje, dat ongeveer tweehonderd kilometer van Praag lag. En toen kwam het moment waarover ik sprak en dat ik zie als de sleutel tot zijn leven: hij staat voor het raam, staart over de binnenplaats naar de muren aan de overkant en peinst.

Moet hij haar voorgoed naar Praag laten komen? Hij is bang voor die verantwoordelijkheid. Als hij het haar nu zou vragen, zou ze bij hem komen en hem haar hele leven aanbieden.

Of moet hij niets meer van zich laten horen? Dat zou betekenen dat Tereza serveerster blijft in een restaurant in een provinciestad en hij haar nooit meer zou zien.

Wilde hij dat ze bij hem kwam of wilde hij dat niet?

Hij staarde over de binnenplaats naar de muren aan de overkant en zocht een antwoord.

Hij zag haar keer op keer weer op zijn bed liggen; ze herin-

nerde hem aan niemand van vroeger. Ze was minnares noch echtgenote. Ze was een kind dat hij uit een biezen mandje had gehaald en op de oever van zijn bed had gelegd. Ze viel in slaap. Hij knielde bij haar neer. Haar koortsige adem werd sneller en ze kreunde zachtjes. Hij drukte zijn gezicht tegen het hare en fluisterde sussende woorden in haar slaap. Na een poos voelde hij dat haar adem rustiger werd en dat ze haar gezicht onbewust naar zijn gezicht draaide. Hij rook uit haar mond de lichte geur van de koorts en ademde die in, alsof hij zich wilde vullen met de intimiteit van haar lichaam. En op dat moment stelde hij zich voor dat ze al vele jaren bij hem woonde en dat ze stervende was. Hij voelde opeens duidelijk dat hij haar dood niet zou overleven. Hij zou naast haar gaan liggen en zou samen met haar willen sterven. Hij drukte zijn gezicht in het kussen naast haar hoofd en bleef lang zo zitten.

Nu stond hij bij het raam en riep dat moment op. Wat kon het anders zijn dan liefde die zich zo aan hem kenbaar maakte?

Maar was het wel liefde? Het gevoel dat hij naast haar wilde sterven was duidelijk overtrokken: hij had haar immers pas voor de tweede keer in zijn leven gezien! Was het dan niet alleen maar hysterie van iemand die de onmacht om lief te hebben diep in zijn hart beseftte en daarom voor zichzelf liefde begon te veinzen? Zijn onderbewustzijn was bovendien zo laf dat het voor zijn komedie uitgerekend deze arme serveerster uit de provincie koos, die nauwelijks een kans maakte om in zijn leven te komen!

Hij keek over de binnenplaats naar de vuile muren en realiseerde zich dat hij niet wist of het hysterie of liefde was.

En hij vond het jammer dat hij in zo'n situatie waarin een echte man onmiddellijk zou weten te handelen, aarzelde en zo het mooiste moment van zijn leven (hij knielde bij haar bed en dacht dat hij haar dood niet zou overleven) beroofde van zijn betekenis.

Hij was ontstemd, maar daarna bedacht hij dat het in feite volkomen natuurlijk was dat hij niet wist wat hij wilde:

Een mens kan nooit weten wat hij wil, omdat hij maar één

leven heeft dat hij niet aan zijn voorgaande levens kan toetsen, noch in zijn volgende levens kan herstellen.

Is het beter samen met Tereza te zijn of alléén te blijven?

Er bestaat geen mogelijkheid om na te gaan welke beslissing beter is, want er is geen vergelijking. Wij maken alles zomaar voor het eerst en onvoorbereid mee, net als een acteur die voor de vuist een stuk speelt. Maar wat kan het leven waard zijn, als de eerste repetitie voor het leven al het leven zelf is? Het leven lijkt daarom altijd op een schets. Hoewel het woord 'schets' evenmin juist is, want een schets is altijd een ontwerp voor iets, de voorbereiding voor een schilderij, terwijl de schets van ons leven een schets is voor niets, het ontwerp zonder een schilderij.

Einmal ist keinmal, herhaalt Tomas het Duitse gezegde. Wat maar één maal gebeurt, hoeft net zo goed helemaal niet te gebeuren. Als we maar één leven mogen leven, hoeven we net zo goed helemaal niet te leven.

4

Maar op een dag riep een zuster hem tussen twee operaties in naar de telefoon. In de hoorn hoorde hij Tereza's stem. Ze belde vanaf het station. Hij was blij. Helaas zou hij die avond bezoek krijgen en hij nodigde haar dus uit voor de volgende dag. Zodra hij ophing, verweet hij zichzelf dat hij haar niet meteen had laten komen. Hij kon het bezoek immers nog afzeggen! Hij stelde zich voor wat Tereza al die zesendertig uur tot hun ontmoeting in Praag zou doen en kreeg zin om in de auto te stappen en haar in de Praagse straten te gaan zoeken.

Ze kwam de volgende avond, een handtas aan een lange riem over haar schouder, hij vond haar eleganter dan de laatste keer. In haar hand had ze een dik boek. *Anna Karenina* van Tolstoi. Ze leek opgewekt, zelfs een beetje uitgelaten, en probeerde hem duidelijk te maken dat ze zomaar bij hem langskwam, dank zij een bijzondere omstandigheid: ze was zakelijk in Praag, mogelijkkerwijs (haar uitspraken waren heel vaag) om een baan te vinden.

Daarna lagen ze naakt en vermoeid naast elkaar op het bed.

Het was al laat. Hij vroeg waar ze logeerde om haar erheen te rijden. Ze antwoordde verlegen dat ze nog een hotelkamer moest zoeken en dat ze haar koffer in het bagagedepot op het station had gelaten.

Nog twee dagen daarvoor was hij bang om haar naar Praag uit te nodigen, omdat ze hem dan haar hele leven zou aanbieden. Toen ze daarnet zei dat haar koffer in het bagagedepot was, flitste het door zijn hoofd dat in die koffer haar hele leven zat, dat ze in het depot had gelaten tot ze het hem zou aanbieden.

Hij stapte met haar in zijn auto, die voor de deur geparkeerd stond, reed naar het station, haalde de koffer (die groot en enorm zwaar was) en reed die samen met haar terug naar zijn huis.

Hoe kwam hij ertoe om zo plotseling te beslissen, terwijl hij bijna veertien dagen lang had gearzeld en niet eens in staat bleek haar een kaartje met groeten te sturen?

Dat verbaasde hem zelf. Hij handelde tegen zijn principes. Tien jaar geleden was hij van zijn eerste vrouw gescheiden en de echtscheiding onderging hij net zo feestelijk als anderen hun huwelijk vieren. Hij realiseerde zich dat hij er niet voor in de wieg was gelegd om aan de zijde van welke vrouw ook te leven en dat hij alleen als vrijgezel volledig zichzelf kon zijn. Hij probeerde zorgvuldig zijn leven zo in te richten dat nooit meer een vrouw met een koffer bij hem zou kunnen intrekken. Daarom ook had hij maar één bed. En al was het bed tamelijk breed, Tomas beweerde tegen al zijn minnaressen dat hij niet samen met iemand in één bed kon slapen, en hij reed hen na middernacht allemaal naar huis. Trouwens, toen Tereza voor het eerst met griep bij hem bleef, sloep hij ook niet naast haar. De eerste nacht bracht hij door in een grote fauteuil, de overige nachten in het ziekenhuis, waar hij een kamer met een divan had, die hij tijdens zijn nachtdienst gebruikte.

Deze keer viel hij echter naast haar in slaap. 's Morgens werd hij wakker en zag dat Tereza, die nog sliep, zijn hand vasthield. Hadden ze dan de hele nacht elkaar zo vastgehouden? Hij kon het moeilijk geloven.

Ze ademde diep in haar slaap, hield zijn hand vast (stevig, hij kon zich niet losmaken) en de enorm zware koffer stond naast het bed.

Hij was bang zijn hand los te trekken en haar wakker te maken, daarom draaide hij zich slechts heel voorzichtig op zijn zij om haar beter te kunnen bekijken.

Weer flitste het door zijn hoofd dat Tereza een kind was dat iemand in een biezen mandje had gelegd en met het water had meegestuurd. Je kunt toch niet een mandje met een kind op een kolkende rivierstroom laten drijven! Als Farao's dochter het mandje met de kleine Mozes niet uit de golven had opgevist, zou er geen Oude Testament zijn, en onze hele civilisatie evenmin! Zo veel oude mythen beginnen met iemand die een

verlaten kind redt. Had Polybus zich niet over de jonge Oedipus ontfermd, dan had Sophocles zijn mooiste tragedie niet geschreven!

Tomas beseftte toen niet dat metaforen een gevaarlijke zaak zijn. Met metaforen kun je beter niet spelen. Liefde kan geboren worden uit één enkele metafoor.

Hij bleef amper twee jaar bij zijn eerste vrouw en ze hadden één zoon. Bij de echtscheidingsprocedure wees de rechtbank het kind aan de moeder toe en veroordeelde Tomas tot het betalen van één derde van zijn salaris voor diens onderhoud. Tevens werd bepaald dat hij elke tweede zondag zijn zoon mocht zien.

Maar telkens wanneer hij zijn zoon zou halen, verzon de moeder een smoes. Als hij dure cadeautjes voor hen zou meebrengen zou het vast en zeker soepeler gaan. Hij besepte dat hij de liefde van zijn zoon aan de moeder moest betalen en zelfs vooruitbetalen. Hij stelde zich voor hoe hij in de toekomst zijn zoon donquichottig zijn ideeën zou willen opleggen die op alle punten tegengesteld waren aan die van de moeder. Bij de gedachte daaraan werd hij al moe. Toen op een zondag de moeder weer op het laatste moment de afspraak met zijn zoon afzegde, besloot hij plotseling dat hij hem nooit meer van zijn leven wilde zien.

Waarom zou hij trouwens voor dit kind, aan wie hem niets bond dan één zorgeloze nacht, meer moeten voelen dan voor wie ook? Hij zal keurig het geld blijven betalen, maar laat niemand van hem vragen om voor de zoon te vechten in naam van vadergevoelens!

Uiteraard was niemand het met deze visie eens. Zijn ouders veroordeelden hem en verklaarden dat wanneer Tomas weigerde zich om zijn zoon te bekommeren, zij, Tomas' ouders, eveneens weigerden zich verder om hun zoon te bekommeren. Ze onderhielden demonstratief een goed contact met hun schoondochter en pronkten overal met hun voorbeeldige houding en rechtvaardigheidsgevoel.

Zo speelde hij het klaar binnen een korte tijd af te komen van zijn vrouw, zoon, moeder en vader. Ze lieten hem alleen

maar angst voor vrouwen na. Hij verlangde naar hen, maar was bang voor hen. Hij moest tussen angst en verlangen een zeker compromis vinden; dat noemde hij 'erotische vriendschap'. Tegenover zijn minnaressen verkondigde hij: alleen een relatie zonder sentimenten, waarin je geen beslag legt op elkaars leven en vrijheid, kan beide partners gelukkig maken.

Om erotische vriendschap niet te laten uitgroeien tot de agressie van de liefde, zag hij elk van zijn vaste minnaressen slechts met tussenpozen. Hij vond deze methode perfect en propageerde die onder zijn vrienden: 'Je moet als regel altijd het getal drie aanhouden. Of je ziet één vriendin kort na elkaar, maar in dat geval nooit meer dan drie maal, of je hebt jarenlang een relatie met haar, maar alleen op voorwaarde dat tussen elke afspraak ten minste drie weken liggen!'

Met dit systeem kon Tomas zijn vaste relaties handhaven en er daarnaast in groten getale losse minnaressen op na houden. Hij werd niet altijd begrepen. Van al zijn vriendinnen begreep Sabina hem het best. Ze was kunstschilderes. Ze zei: 'Ik hou van je omdat je precies het tegenovergestelde bent van kitsch. In het rijk van de kitsch zou men je aanzien voor een monster. Er bestaat geen enkel scenario van een Amerikaanse of een Russische film waarin je een andere functie zou kunnen hebben dan als afschrikwekkend voorbeeld.'

Haar vroeg hij om hulp toen hij voor Tereza een baan in Praag moest vinden. Volgens de ongeschreven wet van de erotische vriendschap beloofde ze te doen wat ze kon en ze vond kort daarop werkelijk een baan in het fotolaboratorium van een geïllustreerd weekblad. Er waren geen bijzondere kwalificaties voor nodig, maar desondanks trok deze baan Tereza omhoog van de status van serveerster naar die van de pers. Sabina ging zelf met Tereza mee naar de redactie en Tomas besefte op dat moment dat hij nog nooit van zijn leven een betere vriendin had gehad dan Sabina.

6

Het ongeschreven contract van de erotische vriendschap bepaalde dat Tomas de liefde uit zijn leven zou bannen. Zodra hij deze voorwaarde zou schenden, zouden al zijn andere minnaressen zich achtergesteld voelen en in opstand komen.

Hij zorgde daarom voor een kamer waar Tereza haar zware koffer heen moest brengen. Hij wilde over haar waken, haar beschermen, zich in haar aanwezigheid verheugen, maar hij vond het niet nodig zijn levensstijl te veranderen. Om die reden wilde hij niet dat bekend zou worden dat Tereza bij hem sliep. Gedeelde slaap was immers het corpus delicti van liefde.

Met andere vrouwen sliep hij nooit. Als hij naar hen toeging, was het gemakkelijk genoeg; hij kon weggaan wanneer hij wilde. Moeilijker was het als zij bij hem kwamen en hij moest uitleggen dat hij hen na middernacht thuis zou brengen vanwege zijn slapeloosheid en onmacht in slaap te vallen in de directe nabijheid van een ander. Het was een halve waarheid, de ware reden was immers veel erger en hij durfde die niet te noemen: onmiddellijk na het vrijen kreeg hij een onbedwingbare behoefte om alleen te zijn; midden in de nacht wakker worden naast een vreemd wezen vond hij onprettig; samen opstaan stootte hem af; hij wilde niet dat iemand zou horen hoe hij in de badkamer zijn tanden poetste en de intimiteit van een ontbijt voor twee lokte hem evenmin.

Daarom was hij zo verbaasd toen hij wakker werd, terwijl Tereza zijn hand stevig vasthield. Hij keek naar haar en kon niet goed begrijpen wat er gebeurd was. Hij dacht aan de uren kort daarvoor en ze leken een geur van onbekend geluk te verspreiden.

Sindsdien verheugden ze zich erop samen te slapen. Ik zou haast zeggen dat het doel van hun vrijen niet het hoogtepunt was, maar de slaap die erop volgde. Vooral zij kon niet zonder

hem slapen. De keren dat ze op haar kamer bleef (die hoe langer hoe meer slechts als een alibi diende), kon ze de hele nacht niet slapen. In zijn armen viel ze in slaap, hoe onrustig ze ook was. Hij vertelde op fluisterton sprookjes die hij voor haar verzong, onzin, woorden die hij monotoon herhaalde en die kalmerend of komisch werkten. Die woorden veranderden bij haar in verdwaasde visioenen en voerden haar naar haar eerste droom. Hij had een absolute macht over haar slaap en ze sliep op het moment dat hij verkoos.

Onder het slapen hield ze hem vast, net zoals de eerste nacht: ze drukte stevig zijn pols, zijn vinger of zijn enkel. Als hij zich wilde verroeren zonder haar wakker te maken, moest hij een list gebruiken. Hij maakte zijn vinger (pols, enkel) los uit haar greep, waardoor ze altijd half wakker werd want ze bewaakte hem ook in haar slaap goed. Ze kalmeerde weer als hij in plaats van zijn pols een voorwerp in haar hand legde (opgerolde pyjama, slippers, boek) dat ze stevig bleef vasthouden als was het een deel van zijn lichaam.

Op een keer, toen hij haar zojuist in slaap had gesust en ze pas in het voorportaal van een droom vertoefde en nog in staat was vragen te beantwoorden, zei hij: 'Ziezo. En nu ga ik weg.' 'Waarheen?' vroeg ze. 'Weg,' zei hij streng. 'Ik ga met je mee!' zei ze en ze richtte zich op. 'Nee, dat mag je niet. Ik ga voorgoed,' zei hij en hij liep naar de hal. Ze stond op en liep met halfdichte ogen achter hem aan. Ze droeg alleen een kort hemdje met niets eronder. Haar gezicht was onbewogen, uitdrukkingsloos, maar haar bewegingen waren energiek. Hij liep de hal uit naar de gang (de gemeenschappelijke gang van het gebouw) en deed de deur voor haar neus dicht. Ze trok die driftig open en liep hem achterna, er in haar droom van overtuigd dat hij voorgoed wilde weggaan en dat ze hem moest tegenhouden. Hij ging de trap af naar de eerste overloop en wachtte daar op haar. Ze kwam op hem af, pakte zijn hand en leidde hem terug naar bed.

Tomas zei bij zichzelf: Vrijen met een vrouw en slapen met een vrouw zijn twee niet alleen verschillende, maar haast

tegenovergestelde hartstochten. Liefde openbaart zich niet door een verlangen om te vrijen (dat verlangen geldt een ontelbare hoeveelheid vrouwen), maar door een verlangen naar een gedeelde slaap (dit verlangen geldt één enkele vrouw).